

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертацію КОЛОКОЛОВОЇ Марії
Олександрівни «Установки на патерналізм у політичній культурі
сучасного українського суспільства», поданої на здобуття
наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю
22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Робота М.О. Колоколової, що представлена на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук, відзначається особливою актуальністю, і у першу чергу для української науки та соціальної практики сьогодні. Дійсно, проблема установок на патерналізм, саме явище, соціального патерналізму, чинники, що впливають на нього, та методи, технології його подолання в суспільстві, що рухається до ринкової економіки та демократичного устрою, неодноразово розглядалися у філософській та соціологічній науках (проблема ця також аналізувалася і психологами, і політологами, і представниками деяких інших соціально-гуманітарних наук).

У той же час, як справедливо зауважує авторка, означені вище проблеми, на жаль, не є до кінця розв'язаними. Особливо, коли мова йде про те, яким чином впливають та вплинули в Україні ринкові реформи на прояви патерналістських установок громадян. Соціальна ж практика, соціальні та економічні реформи, що проводяться зараз в країні, потребують відповідей на те, яким чином повинна здійснюватися соціальна політика в умовах, коли незважаючи на бідність населення, спроби органів управління стимулювати розвиток малого та середнього бізнесу і т. ін., установки населення України (зрозуміло, що мова йде не про все населення, але його дуже значну частку) на патерналізм практично не мають тенденцій до зниження. Тому робота М. О. Колобової безумовно має не тільки дуже значну наукову, але й практичну актуальність.

Подібна актуальність запропонованої роботи, як справедливо зауважує дисертантка, пов'язана не тільки із суто економічними причинами, пов'язаними із тим, що не завжди держава (особливо це стосується сучасної української) може забезпечити необхідними соціальними гарантіями широкі верстви населення. Особливу загрозу поширення подібних установок на патерналізм, як свідчать результати соціологічних досліджень, мають на формування та реалізацію політичних орієнтацій населення. Так, саме у регіонах країни, де найбільш поширені подібні установки, поширені і тенденції на реалізацію не європейських, а євразійських геополітичних устремлінь, у рамках яких наявність подібних установок найчастіш стимулюється.

Таким чином, як обраний предмет дисертаційного дослідження, так і проведена автором робота підтверджують значну теоретичну та практичну актуальність дослідження. Переходячи вже безпосередньо до аналізу змісту дисертаційного дослідження, зупинимось на характеристиці ключових, найбільш вагомих у теоретико-методологічному, методичному та практичному плані проблем, що у ньому містяться. Розглянемо їх по розділам роботи, розкриваючи лише основні.

Перша з важливих проблем, що розглядається авторкою, це концептуалізація патерналізму як складного багатомірного явища політичної свідомості та культури, яке функціонує на соціетальному, інституційному та особистісному рівнях суспільних взаємодій: це цілком обґрунтовано віднесено до положення наукової новизни як завдання, яке вирішувалося вперше. Дійсно, проблема патерналізму є такою, що може бути розглянута на різних рівнях. Так, на рівні соціетальному (стор. роботи 34) вона розглядається як певна соціальна політика держави, розподіл обов'язків поміж державою та громадянами. На інституційному рівні патерналізм виступає як система норм, які регулюють відносини опіки (залежності на виробництві, у політиці, економіці, культурі та ін.). Нарешті, на особистісному рівні патерналізм розуміють як індивідуальні установки громадян на опіку держави.

У цьому плані особливої уваги заслуговує припущення (цілком обґрунтоване) дисертантки щодо того, що патерналізм, і особливо це простежується на прикладі сучасної України, набуває рис достатньо самостійного соціального інституту, навіть здатного підмінити інститут виборів. Дуже часто українські політики змагаються в процесі виборчих перегонів не програмно, а «патронажно», опікуючись проблемами певних категорій виборців (пенсіонерів або молоді і т. ін.). Причому часто навіть стратегії виборчих кампаній будуються саме на стремлінні досягнути перемоги завдяки проявам патерналізму.

Друга проблема, якою опікується та яку вирішує автор дисертаційного дослідження, це досить ефективна спроба операціоналізувати поняття «установки на патерналізм» для його подальшого використання в соціологічних дослідженнях. Розглянувши поняття «соціальної установки» та «політичної культури» (в останньому випадку, з нашої точки зору, аналіз потребує продовження, оскільки у такому вигляді, який надає йому автор, він навряд чи може розглядатися як основний, узагальнений елемент установки на патерналізм), дисертант цілком справедливо впроваджує в аналіз поняття «патерналісти» та «самоорганізовані», спираючись в першу чергу на ставлення індивіда до своєї ролі в суспільно-політичній системі (екстернальність та інтернальність).

Третя проблема, дуже важлива та актуальна, яка розглядається в дисертаційній роботі, це аналіз патерналізму як однієї з найважливіших рис української суспільної свідомості. Мається на увазі розрахунок значної частки населення на забезпечення кожного громадянина гідною пенсією, житлом, роботою та іншими соціальними благами. При цьому дуже незначна частина населення орієнтується дійсно на Україну як соціальну державу, що зазначено в конституції країни (до речі, деякі дослідники говорять, що наявність у населення таких значних установок на патерналізм робить те, що в Україні практично усі політичні партії є патерналістськими).

Розкриваючи співвідношення між запитами на соціальну державу та установками на патерналізм, автор порівнює ситуації, які склалися у цьому плані у скандинавських країнах, які орієнтовані на реалізацію соціально-демократичних моделей, і в Україні (стор. 93-94). Дійсно, у країнах північної Європи держави беруть на себе недеklarативні зобов'язання широко соціального забезпечення і впроваджувану ними політику можна назвати патерналістською. Але при цьому в цих країнах не існує високого рівня патерналізму серед населення. Тому, що, з одного боку, використовується модель конкурентності держави та громадських організацій у наданні соціальних послуг. З іншого – на політичному рівні існує відповідність між задекларованими соціально-демократичними принципами та реальною соціальною політикою. В Україні ж ситуація дещо інша. З боку держави та політичних партій пропагується безвідповідальна та популістська риторика, не підкріплена реальною соціальною політикою. З боку ж значної кількості населення (може навіть більшості у деяких регіонах та серед деяких соціальних груп) панує психологія «утриманства», розрахунок на соціальні гарантії та пільги. Тобто, як справедливо зауважує дисертантка, патерналізм є єдністю між розрахунком на соціальну державу та відсутністю приватної ініціативи і соціальної відповідальності громадян.

Четверта проблема, яка розглядається в дисертаційній роботі та має особливе значення з точки зору розуміння того, звідки «взявся» патерналізм в Україні та інших пострадянських країнах та чому установи на нього практично не зменшуються сьогодні (див. нижче), торкається розгляду основних причин існування патерналізму зокрема в українській політичній культурі. Автор роботи виділяє наступні основні причини: наслідки радянського минулого, тобто радянського популізму, який існував та культивувався спеціально з урахуванням самої специфіки цієї системи; бідність населення країни, яка вже дійшла до такої, що викликає сподівання на допомогу держави як основний чинник здобуття коштів для існування;

політичний популізм як ключовий принцип спілкування політичних партій та політиків з населенням особливо в ході електоральних кампаній.

Наступною, п'ятою важливою проблемою, що підіймається у другому параграфі другого розділу дисертаційної роботи (стор. 106-108) є така. Завдячуючи низці соціальних та економічних чинників, які реалізуються у першу чергу через специфічну політичну діяльність українських політиків та уряду, рівень патерналістських установок населення у пострадянські часи, коли такі установки свідомо формувалися владою для вирішення низки проблем, про які пише дисертантка, не зменшується, а часто навіть посилюється, що фіксують соціологічні дослідження, які проводяться українськими фахівцями.

Так, цьому зокрема сприяє та обставина, що доля заробітної плати у собівартості продукції, що у радянські часи доходила до 30%, скоротилася до 10-11%, стала втричі меншою. Це якраз і продукує патерналістські настрої українців, в першу чергу пенсіонерів, які продукуються постійними «обіцянками» політиків щодо надання додаткових пільг. До речі, саме тому (і це треба було б відзначити автору роботи) населення дуже вороже зустрічає тарифні реформи, що проводяться зараз, коли пільги забираються, а їх компенсація практично відсутня. Таким чином «руйнується» своєрідний «договір» поміж владою та населенням: «ми вам пільги, а ви не заважайте нам красти». У будь-якому випадку проблема патерналізму в українському суспільстві сьогодні не зникає, а загострюється. І вирішенню її якраз і повинні сприяти ті реформи, що повинні проводитися сьогодні: вони дійсно спрямовані у тому числі і на те, щоб зменшити патерналістські настрої українців та формувати у них відповідальність за свою долю. Авторка підкреслює ту обставину, що останні події, пов'язані із революцією гідності, дійсно, хоча й повільно, але стимулюють соціальну активність. Але те, яким чином це відбувається реально, потребує перевірки в процесі досліджень, які будуть проводитися надалі.

У цьому ж розділі дисертантка підсумовує (це наступна, шоста проблема) основні причини формування та відтворення патерналізму в Україні (вона називає їх імовірними, але можна зробити висновок про те, що вони дійсно існують). Серед них: культурно історичні – вплив радянської ідеологічної та ціннісної системи на населення; політичні – акцентування на допомозі йому, підтримці з боку держави (особливо у передвиборчі періоди); економічні – низький рівень оплати праці, відсутність накопичень, що формує залежність від державної допомоги; соціальні – низький рівень самоорганізації, що призводить до соціальної пасивності. З нашої точки зору, дисертантка повинна була б більш чітко оговорити у цьому плані ту обставину, чому вона у якості основного чинника формування установок на патерналізм взяла специфіку політичної культури сучасного українського суспільства.

Усе вищезазначене свідчить про достатньо високу соціологічну кваліфікацію автора дисертаційної роботи, її значну методологічну і методичну підготовку, вміння використовувати апарат теоретичного та емпіричного наукового соціологічного дослідження. Треба відзначити і вагомий креативний потенціал дисертантки, яка, розглядаючи у недостатній мірі вивчену на сьогодні проблему, пропонує деякі власні, новітні підходи до її розгляду. Це у першу чергу торкається поглибленого аналізу проявів установок на патерналізм в країнах із різним соціально-політичним устроєм; виділення декількох ключових концептуальних підходів до інтерпретації патерналізму; нарешті, соціологічної операціоналізації основних понять, пов'язаних із інтерпретацією тих, що дозволяють ефективно досліджувати установки на патерналізм.

Підкреслюючи позитивні риси дисертаційної роботи, треба зробити декілька зауважень щодо глибини та особливостей аналізу досліджуваної проблеми, ставлення автора до деяких питань, що в роботі розглядаються. Спочатку про зауваження, які є дискусійними, тобто такими, на які опонент має точку зору, що відрізняється від позиції дисертанта, але точка зору останнього

може розглядатися і бути прийнятою. Тобто потребується пояснення дисертанта в процесі захисту роботи.

Перше з цих зауважень торкається проблеми використання дисертанткою експертного опитування та його результатів, які свідчить, що сам підхід до цього є дискусійним. Реально в роботі даються описи тих чи інших свідчень експертів щодо різних проблем патерналізму. Узагальнення подібних даних навряд чи може дати якусь дійсно соціологічну інформацію (один каже так, інший – інакше). Найчастіше подібний підхід використовується в соціології на етапі розвідки, пілотажу при розробці програми дослідження та його інструментарію.

Щодо ж коректності використання подібної інформації, то вона досить сумнівна. Проілюструємо це на одному прикладі. На стор. 123 роботи по результатам опитування експертів автор каже, що найвищий рівень патерналістських установок фіксується на сході країни: 25 експертів з 35 (на півдні 15, у Криму – 13). У той же час на основі результатів інших досліджень, масових опитувань авторка, обґрунтовуючи результати перевірки гіпотези 2, що торкається регіональних відмінностей в установках на патерналізм (стор. 139-140), каже про те, що вона не підтвердилася і найбільш інтенсивними установками на патерналізм відрізняється південь країни – див. також стор. 145 (до речі, інші дослідження, результати яких відомі опоненту, як раз підтверджують думки експертів: найбільш інтенсивними подібні установки є саме на Донбасі).

Ще одне «дискусійне зауваження» пов'язано із недостатнім аналізом (хоча б яким) проблеми установок на патерналізм у практично східних умовах із ментальністю населення (мається на увазі порівняння ситуації в Україні, Росії, Білорусі). А також проблеми, так званого «зовнішнього патерналізму», тобто такого, що «перекладає» у свідомості українців очікування опіки з боку власної держави на очікування подібної опіки (сьогодні ця проблема є дуже актуальною) з боку Заходу, МВФ, Європейського Союзу. Дисертантка каже про

це похідно. Але, з нашої точки зору, треба було б зупинитися на цій проблемі більш прискіпливо. Подібний аналіз дозволив би внести певну ясність у розуміння специфіки «українського патерналізму», який у цьому плані, на наш погляд, дуже відрізняється від, наприклад, російського. ;

Ще одне подібне зауваження торкається проблеми подання в роботі та авторефераті розділу «Висновки». По-перше, вони значно відрізняються в них. По-друге (і це важливо), треба подавати подібні висновки, чітко показуючи в них, яким чином реалізована в роботі та чи інша задача, яка ставилася при формулюванні мети дослідження. Ми не хочемо зауважувати, що надані авторкою висновки не розкривають змісту здійсненої роботи. Але мова йде про більш чітке її завершення.

Тепер про зауваження, які б ми віднесли до дійсних недоліків дисертаційної роботи (зрозуміло, що йдеться про позицію опонента). Перше з них відноситься до проблеми, яку б ми назвали «патерналізм та політична культура». На протязі усієї роботи авторка каже про прояви патерналізму у соціальній, економічній, культурній, а не тільки політичній сферах. На початку першого розділу дисертації патерналізм характеризується як «тип соціальних відносин». Установки на патерналізм, що розглядаються, характеризуються як такі, що носять не тільки політичний сенс, навіть перший розділ роботи названо: «Теоретико-методологічні підходи до соціологічного вивчення патерналізму як соціальної установки». Само поняття «установка» розглядається виключно в соціальному плані. Причини наявності та функціонування патерналізму дисертантка показує не тільки у політичній, але й в інших сферах суспільства.

У той же час, даючи визначення основної категорії дисертаційної роботи, вона під установкою на патерналізм (стор. 67-68) розуміє «соціальну установку індивіда або соціальної групи, для якої є характерним покладання відповідальності за індивідуальне / групове благополуччя на владного суб'єкта...або соціальний, або політичний інститут..., відмова від самостійного

прийняття рішень, самоорганізації в ситуаціях сприятливих соціальних взаємодій».

Зрозуміло, і ми солідарні із автором роботи, що найважливішу роль у формуванні установок на патерналізм грають політичні чинники, включаючи політичну культуру суспільства (до речі, може у першу чергу треба казати про державний устрій, тип політичного режиму). Але далеко не тільки вони. Автор дуже аргументовано каже про те, що у будь якій країні по відношенню до установок на патерналізм, є, так звані, «патерналісти» та «самоорганізовані», що в умовах функціонування однакової політичної культури зовсім неоднаково оцінюють значущість «батьківської опіки» та реагують на неї. Тут включені (і дисертантка каже про це у своїй роботі) багато чинників, пов'язаних із ментальністю, навіть релігією, яку люди сповідують (так, підкреслюється роль протестантської етики у ставленні до патерналізму у країнах Скандинавії), рівнів прояву особистісної ініціативи. Навіть таким чинником, як свобода розвитку підприємництва, яка дозволяє людям позбавитися від «синдрому» патерналізму. Тому, з нашої точки зору, треба було б у роботі більш чітко визначити характер проявів патерналізму, потім виділити його значущість в політичній культурі суспільства та його інших сферах і вже потім вести розгляд проблеми, яка сформульована в роботі як основна.

Ще одне важливе зауваження, яке може розглядатися і як побажання авторці у її подальшій роботі. У дисертації підкреслюється, що усі основні результати досліджень, які були використані у роботі, були здобуті до 2013 року, тобто до революції гідності. У цьому плані навряд чи можна робити якісь звинувачення автору, хоча дослідження були і пізніше. У той же час треба було обговорити деякі важливі проблеми, які пов'язані із впливом реформ, які зараз проводяться, на проблеми патерналізму. Вище ми вже зауважували, що ці реформи, у першу чергу пов'язані із відміною значної кількості пільг для населення, підвищенням цін на тарифи, впровадженням житлових субсидій та інші, які дуже важко, навіть найчастіш негативно сприймаються населенням.

Але, крім свого безпосереднього призначення (вихід на ринкові ціни та інше), ці реформи мають важливе значення і відносно проблеми патерналізму, її вирішення. Тобто безпосередньо торкаються проблеми, що розглядає дисертант.

Тому, з нашої точки зору, вкрай необхідно було б хоча коротко сказати про те, що подібні реформи спрямовані (може у першу чергу!) на подолання феномену патерналізму, який активно проявляється в українському суспільстві. Можна було б використати декілька основних проблем, на вирішення яких можуть впливати та впливають в цьому плані подібні реформи. По-перше, на розвиток ініціативності громадян у зв'язку із тим, що держава вже не буде «допомагати» їм пільгами та ін. По-друге, на ставлення до політиків, які у якості основної «зброї» використовують популізм. По-третє, на хоча б короткий аналіз ефективності впливу таких підходів на подолання патерналізму, як використання соціальних субсидій. По-четверте, на ставлення до зусиль держави, що проводить подібні реформи: тобто рейтингу політичних інститутів, які дисертантка вважає ключовими організаціями, що проводять політику соціальної держави. По-п'яте, на форми реакції громадян на реформи, що спрямовані на подолання установок на патерналізм (наприклад, еміграцію за кордон, пошуки роботи в умовах безробіття і т.ін.).

Висловлюючи ці зауваження, ми хочемо ще раз підкреслити, що в цілому дисертація виконана на високому професійному рівні, є дуже актуальним та глибоким дослідженням як у плані теорії, так і можливостях практичного застосування його результатів. Те ж треба сказати про елементи новизни, які містяться в роботі: зокрема про класифікацію міждисциплінарних підходів до інтерпретації патерналізму; специфіку соціологічного підходу до його аналізу; виділення таких соціальних категорій громадян, як «патерналісти» та «самоорганізовані».

Зміст автореферату М. О. Колоколової ідентичний положенням дисертації «Установки на патерналізм у політичній культурі сучасного українського суспільства».

Робота є логічно структурованою та завершеною. Наукові положення, що присутні в роботі, цілком обґрунтовані. Висновки та рекомендації є достовірними, теоретична та практична цінність здобутих результатів дисертаційного дослідження відповідає вимогам щодо кандидатських дисертацій, зокрема п.п. 9, 11, 13, 14 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а його автор Колоколова Марія Олександрівна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:

Доктор філософських наук, професор,
професор кафедри гуманітарних
дисциплін Інституту управління

Класичного приватного університету

9 березня 2016 року

 В.А.Полторак

Підпис проф. Полторака В.А.

засвідчую:

Перший проректор

Т.О. Огаренко